

Viggo Sørensen:

Kort og godt

Om brugen af kortmateriale i Jysk Ordbog

I.

Som nævnt i beretningen håber vi inden for en overskuelig fremtid at publicere den redigerede del af Jysk Ordbog (A–F) på internet. Lykkes det, vil ordbogen med ét slag være tilgængelig for en bred del af befolkningen – bl.a. via biblioteker, der er tilkoblet nettet.

Men så er det jo også på høje tid at overveje om ordbogen har en form så almindelige brugere hurtigt kan overskue artiklerne og indhente de ønskede oplysninger. Især når det alltsammen skal formidles over en middelstor skærm. Problemerne herved er mange, og nogle af løsningerne er afgjort af teknisk karakter: brugeren skal hurtigt kunne “klikke” sig fra ord til ord, fra betydning til betydning; han skal kunne “hoppe”, når der krydshenvises i teksten, og han skal muligvis kunne forstørre skærbilledet til nøjere granskning af detaljer.

Heldigvis tager vor redaktionspraksis allerede på mange punkter bevidst sigte på hurtig orientering af den “almindelige bruger”¹ – og mest iøjenfaldende ved den udbredte brug af kort, jeg nu skal komme nærmere ind på. Et kort kan jo – når brugeren har begrænset tid til rådighed – sige mere end mange ord.

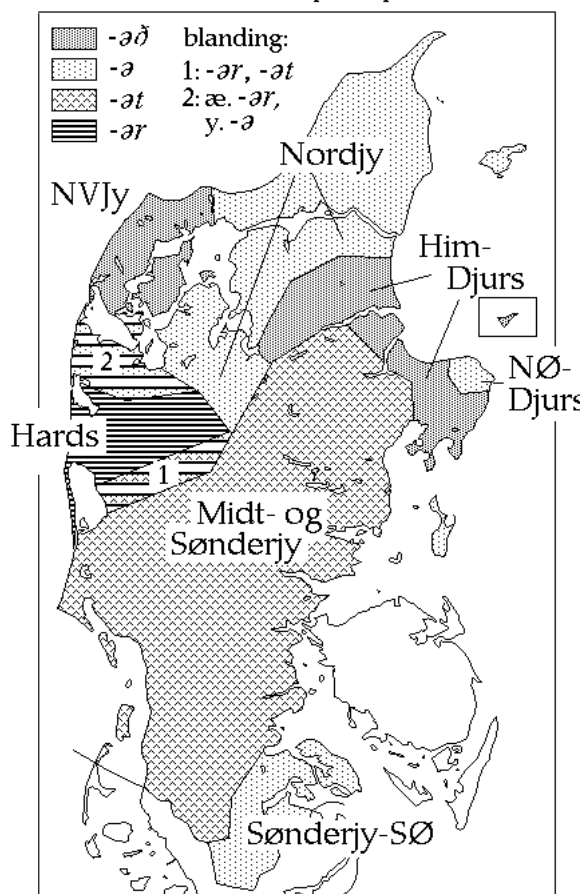
II.

Den type af kort der oftest – direkte eller indirekte – henvises til er **ordbogens atlasdel** (K 0.1 – K 7.4). Hovedparten af disse kort viser lydige, bøjningsmæssige eller grammatiske forskelle mellem de man-

¹ Jf. Jysk Ordbog – en præsentation 1992 s.16-18.

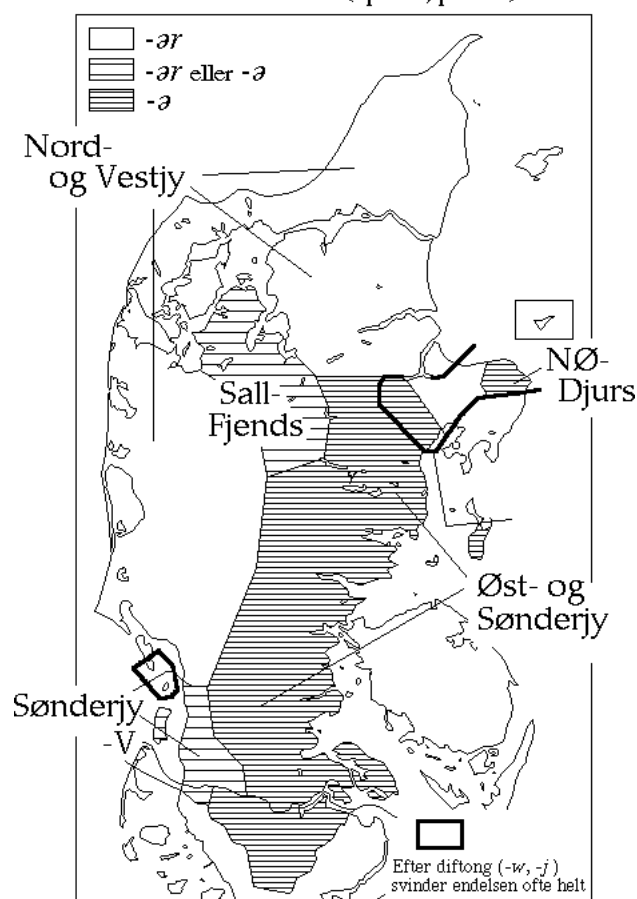
ge jyske dialekter², og hvert enkelt kort er medtaget fordi dets informationer spiller en rolle ved stribevis af jyske ord – så der er en gentagen besparelse ved at henvise til det. Lad mig give et par eksempler.

K 6.1 Udtalen af -et (i præet., ptc., neutr. bf. etc.)

Figur 1

K 6.2 Udtalen af -er (i præes., pl. etc.)

Figur 2

I samtlige jyske dialekter forekommer bøjningsendelser der nøje svarer til rigsmålets -er (i nutid af verber, i flertal af substantiver) eller -ede, -et (i datid og fortids tillægsmåde af verber, i substantivers bestemte form). Blot har de fået forskellig udtale i de forskellige jyske egne (-ar el. -a; hhv. -að, -at, -a el. -ar), som vist på JOs kort K 6.2 hhv. K 6.1 (se fig. 1–2, hvor de to kort af pladshensyn er reduceret til 35% og forenklet en smule³). Hvis vi for hvert svagtbøjet verbum skulle

² Hovedparten bygger videre på kortmaterialet i Valdemar Bennike og Marius Kristensen: Kort over de danske folkemål (Kbh. 1898-1912).

³ Dette gælder også de følgende kort jeg henviser til, medmindre der udtrykkeligt siges noget andet.

anføre fulde lydformer for nutid, datid og tillægsmåde, ville artiklernes udtaleafsnit svulme voldsomt op og blive vanskeligt overskuelige – til gavn for ingen! Den almindelige bruger er sjældent interesseret i sådanne detaljer, og den sprogforsker som kunne være det, henter let detail-information i kortbilagene K 6.1–6.2 blot han bliver henvist dertil.

Tag et verbum som *alstre* (= plage, skælde ud mv.). Som det ses i fig. 3, meddeler JO om bøjningen kun følgende: “bøjn.: -er, -et, -et (K 6.1–6.2).” Dette skal læses:

'alstre v. – *alstær*. – bøjn.: -er, -et, -et (K 6.1 – 6.2) [vel < *alster*] 1) = plage, trygle [spor. i Vends, NØJy og SVJy; jf. *gælstre* x] *man siger her til Børn: "dær ær sörn Alstren a*

Figur 3

“nutid ender på -er (sådan som osv. ..., vist på K 6.1)”. Den tålmodige læser kan så selv slå op på de pågældende kort – eller “klikke” dem frem på skærmen – og ud fra den givne grundform (navnemåden) slutte sig til, hvordan bøjningsformerne lyder de forskellige steder i ordets udbredelsesområde: i Vendsyssel nutid *alstrær*, datid og tillægsmåde *alstræ*; i Sydøstjylland derimod *alstræ* hhv. *alstræt*.

Kortene i atlasdelen er indtil videre tegnet i sort-hvid (med forskellige skraveringer etc.), men når de skal på skærmen, kommer de til at fremstå i klare farver der let holdes ude fra hinanden.

Ofte kompliceres billedet ved at andre bøjningsmønstre spiller ind, eller særlige lydudviklinger og accentforhold gør sig gældende. Men

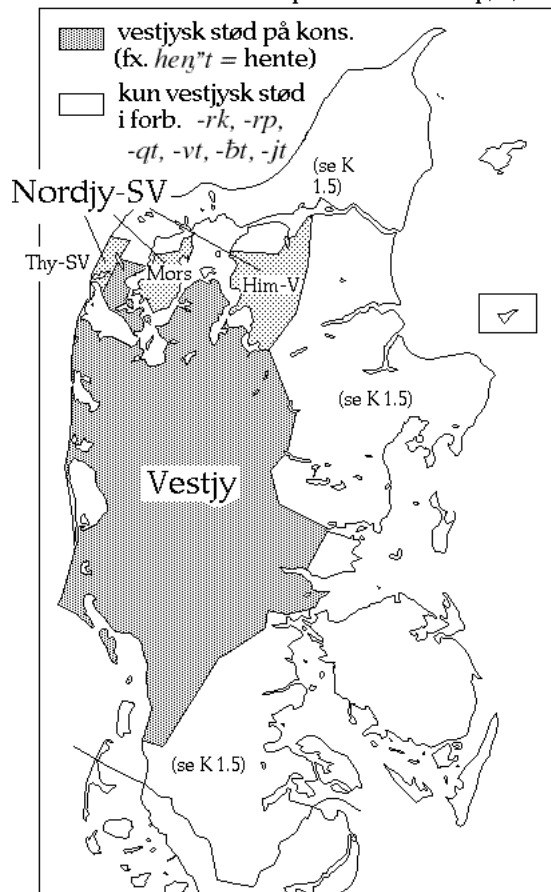
ample v. – *am"pæl/ampæl* (K 1.6). – bøjn.: -er -et -et (K 6.1, 6.2) alm.; præt. og ptc.: *am"pæl* °Darum [< nty. *ampeln* = anstrenge sig, jf. ØMO. *ample* I] 1) = arbejde med besvær; ase

Figur 4

selv da kan en henvisning til K 6.1–6.2 i mange tilfælde vise det overordnede mønster – og undtagelserne så tilføjes. Også verbet *ample* bøjes stort set med ovennævnte endelser, så vi kan altså (jf. fig. 4) skrive: “-er -et -et (K 6.1–6.2) alm.” Herefter fæstes opmærksomheden desto hurtigere ved den sydvestjyske særform (med en endelse -t i datid og tillægsmåde, som oven i købet er smeltet sammen med stammens -l (*lt* > *lt* > *l*)). Vi skriver: “præt. og ptc.: *am"pæl* °Darum”, og det skal læses: “datid og tillægsform udtales i Darum *am"pæl* – uden synlig endelse”.

Vi kan blive ved *ample* og straks se endnu et eksempel på brugen af atlasdelens kort. Grundformen (infinitiv) lydskrives “*am”pæl/ampæl*

K 1.6 Længde-, tone- og stødforhold i accent-2-ord på stemt kons. + p, t, k

Figur 5

(K 1.6)”, og pointen er her at den fonetisk orienterede læser via K 1.6 kan se hvor ordet udtales med vestjysk stød (”), og hvor uden (jf. fig. 5). Flertallet af læsere kan se hen over denne detalje og med ét blik konstatere at ordet overalt hvor det er belagt, udtales nogenlunde ens.

Tilsvarende diskret kan vi i artiklen *aften* (se dennes start i fig. 6) fortælle den grammatisk interesserede læser hvilket køn ordet har, blot ved at henvise til et atlaskort: “m./fk. (K 7.2)”. Ifølge K 7.2 (se fig. 7) er *aften* nemlig hankøn i Vends, på Djurs mv., men fælleskøn i resten af Jylland. Læsere uden interesse heri ledes hurtigt videre til et langt mere iørefaldende fænomen: at vendelboer, djurslændere m.fl. foretrækker et helt andet ord

svarende til rigsmålets “om aftenen”; de siger *om aftningen*.

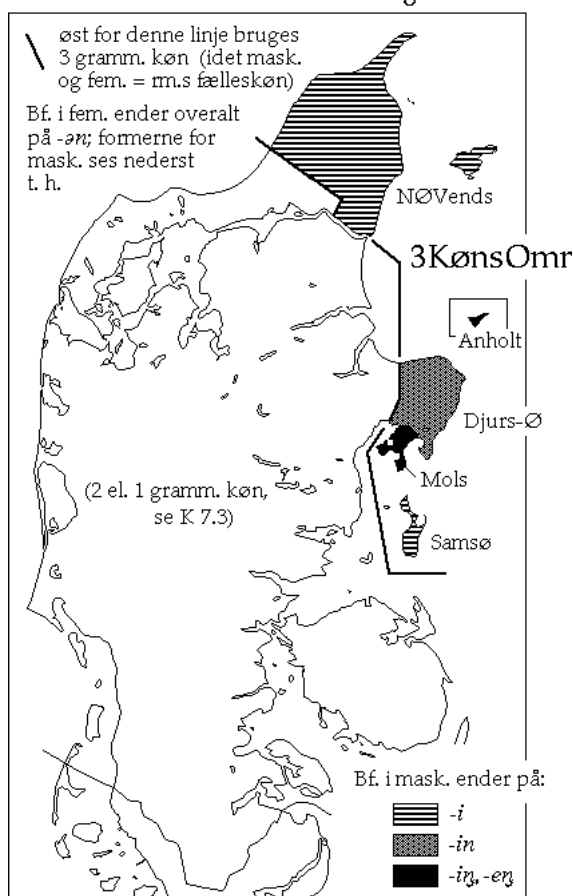
Hyppigt veksler et ords udtale i flere, indbyrdes uafhængige henseender ned over Jylland, og da kan det med henblik på flertallet af læsere synes hensigtsmæssigt at gemme de mindst påfaldende varianter til side i en kort-henvisning. Sådan har vi gjort f.eks. under verbet

aften s. – udtale → kort xx (med noter). – m./fk. (K 7.2); i Vends, Djurs og MØJy-NØ erstattes bf. ofte (og i forb. *om aftenen* normalt) af → *aftning* bf. el. *afting* bf. – pl.: -er (K 6.2). –

Figur 6

finde (se fig. 8). I en indledende parentes gøres den fonetisk orienterede læser opmærksom på at ordet mht. længde- og accentforhold følger de generelle regler på K 1.3 (jf. fig. 9), og at de efterfølgende udtaler altså skal læses under denne synsvinkel; i resten af udtaleafsnittet kan

K 7.2 Mask. og fem. ved substantiver;
udtale af best. art. i mask. og fem.

Figur 7

jylland hedder det *fen(·)*, *fen(·)* hhv. *fej(·)*, alt efter hvordan udlyden udtales i henhold til K 4.4 (og – som nævnt helt henne i starten – efter om lyden er lang eller kort i henhold til K 1.3).²

Hvor meget JOs atlasdel aflaster den redaktionelle tekst, er det vanskeligt at afgøre præcist. Men det giver måske en fornemmelse når jeg

²**finde** v. – (længde- og accentforhold K 1.3:) *fen(·)/fen(·)/fej(·)* (K 4.4) alm. i Nørrejylland; *fe-j/fe-j* Vends (K 4.4); *finj* SVJy-S, stedvis som sidef. i MØJy og Bjerre; *finj* / *finj(·)* Sønderjylland (i VSØJy-N også *fenj*). – præs.: -er

Figur 8

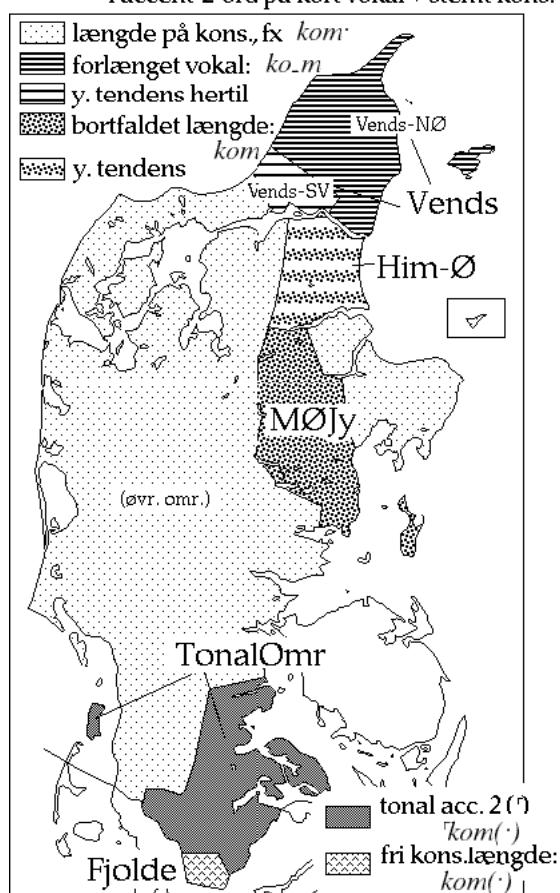
Jy, Bjerre etc. (i starten af fig. 8) – er nemlig også defineret på kort i atlasdelen (K 0.1–0.6), naturligvis uden at der i hvert enkelt tilfælde henvises hertil. På K 0.3 (se fig. 11) vises således områderne “på

vi da nøjes med at antyde længde og accent i grove træk.

Desto bedre træder de lydlige modsætninger frem, som almindelige læsere vil være opmærksomme på: vekslingen mellem *-e-* og *-i-*, vekslingen mellem *-n-*, *-s* og *-(j)*. Den første er det relativt nemt at fastlægge geografisk, eftersom *i*-formerne kan henføres til Sydvestjylland (mv.) og Sønderjylland. Værre ligger det med *n/j*-lydene, der skifter efter et geografisk indviklet mønster, som vanskeligt kan sættes i ord. Her er løsningen da endnu en gang – to steder i teksten – at henvise til et kort i atlasdelen (K 4.4, se fig. 10), hvor den i øvrigt velkendte veksling er vist. Artiklens linje 2 skal med andre ord læses: “i hovedparten af Nørre-

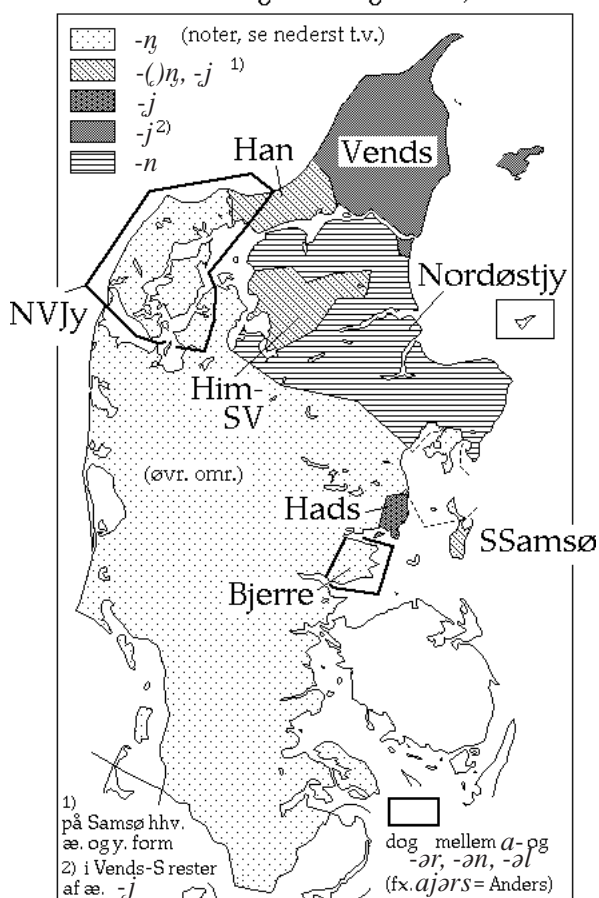
nævner at bare bogstav A rummer ca. 1450 henvisninger til disse kort. Og det er endda kun de direkte henvisninger. Ordbogens områdebetegnelser – som Nørrejylland, Vends, MØ-

K 1.3 Længde-, tone- og stødforhold
i accent-2-ord på kort vokal + stemt kons.

Figur 9

K 4.4 Modsvarigheder til glda. -nn, -nd

Figur 10

niveau med” MØJy – dem der kan siges at dække de jyske hoveddialekter. Indirekte henvisning til atlasdelen sker endelig også, hver gang vi anvender en af stedsbetegnelserne med “bolle” foran (f.eks. °Darum i fig. 4); K 0.7 viser den geografiske placering af sådanne hovedkilder.

Teksten i Jysk Ordbog kan godt læses uden at man bekymrer sig om kortene i atlasdelen, men man åbner for en mere detaljeret og kvalificeret information hvis man også konsulterer disse.

III.

I mange tilfælde veksler de jyske dialekters udtale af et og samme ord imidlertid på en så kompliceret eller særegen måde at man ikke længere opnår overblik ved at blive henvist til snart et kort i atlasdelen, snart et andet. Den bedste løsning er da at Jysk Ordbog bringer **specielle udtalekort** for sådanne ord (eller undertiden bøjningsformer) – i samme store format som de ovennævnte kortbilag.

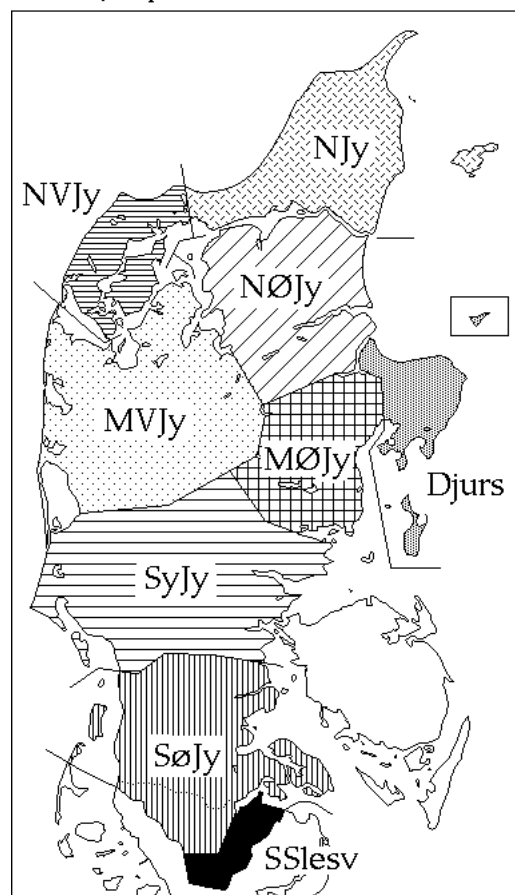
Se f.eks. det udtalekort, vi bringer over substantivet *fod* (fig. 12 – denne og de følgende i 70% størrelse). Ordets udtale veksler ganske vist i overensstemmelse med kendte lydlove, men med hele tre af dem på én gang: 1) udvikling af gammeldansk langt -o- > *o*ː, *ow*, *uə* el. *u*ː, 2) udvikling af gammeldansk -t > *ð*, *÷*, -*r*, *ə* el. *j*, 3) forekomst af stød (ˑ), videreudvikling heraf til et såkaldt klusilspring (der lyder noget i retning af -*kw*-), eller helt mangel på stød. Hvordan man end forsøger at prioritere disse tre parametre, så går overblikket fløjten hvis udtaleforskellene skal forklares i ord; med udtalekortet går det langt bedre, navnlig når vi stadig tillader os at henvise detailforskelle til atlasdelen, f.eks. variationen *ð*/*÷* i Himmerland til K 4.1, udtalen af vestjysk *°* til K 2.2 og stødforholdene i Sønderjylland til K 1.1.

Eller værre endnu, når åbenbare tilfældigheder blander sig i udtaleformernes vekslen. Se f.eks. udtalen af et *frø* (= sædekorn) i fig. 13.

Her har *æ*-, *e*-former på den ene side og *ø*-former på den anden – som stammer fra hver sin gammeldanske variant af ordet – delt Jylland imellem sig efter skillelinjer der ikke i deres samlede forløb genkendes fra andre ord, og hvis forløb i øvrigt er vanskeligt at beskrive i få ord. Et særskilt udtalekort synes at være den eneste rationelle løsning.

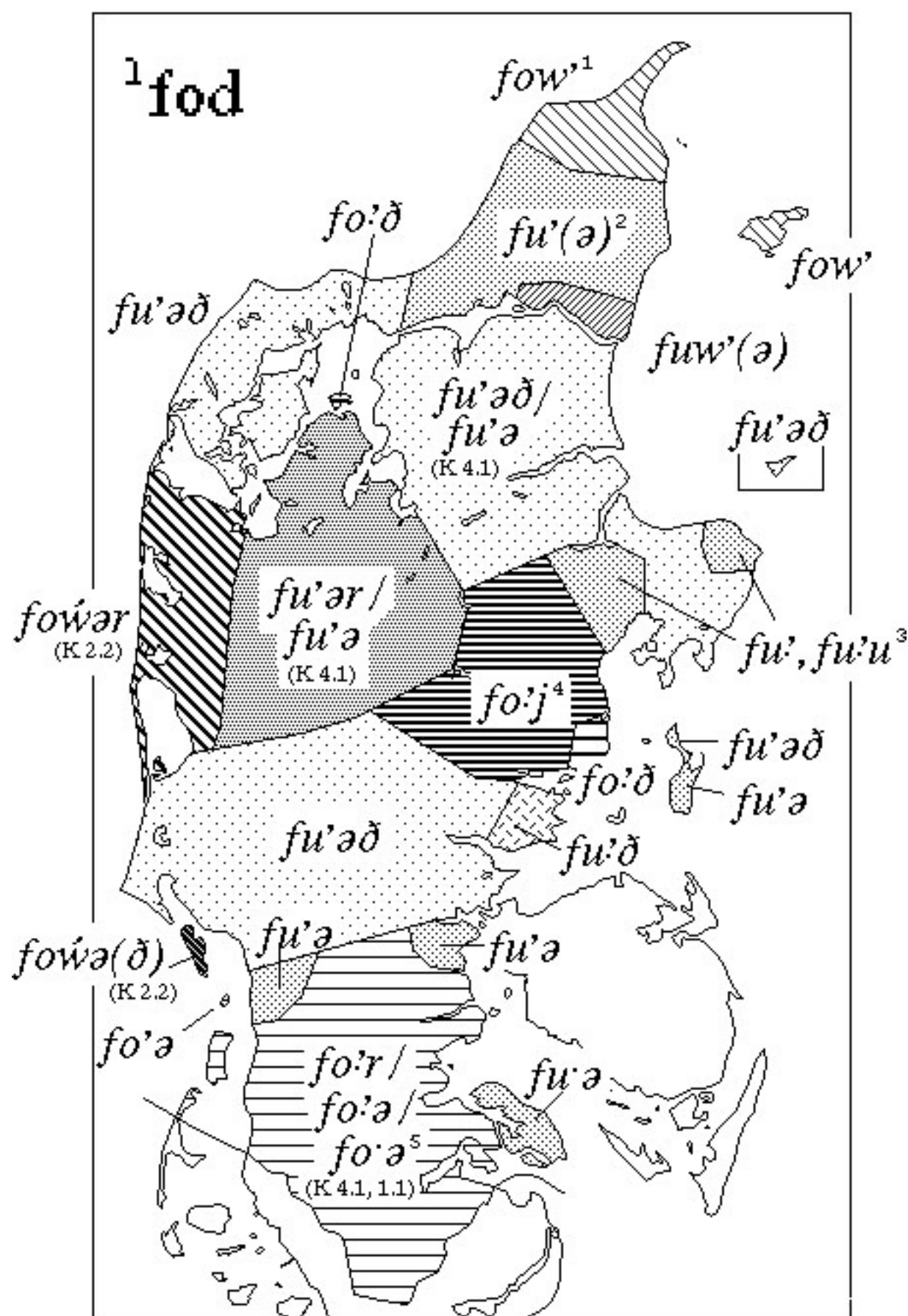
Hvilken central rolle sådanne udtalekort spiller i Jysk Ordbog, vil fremgå allerede af deres antal: ca. 40 alene i bogstav A.⁴ Det må blive til et par tusinde i den færdige ordbog. Mig bekendt har ingen dialektordbog, udgivet eller under udarbejdelse, anvendt kort i et sådant om-

K 0.3 JOs primære dialektområder

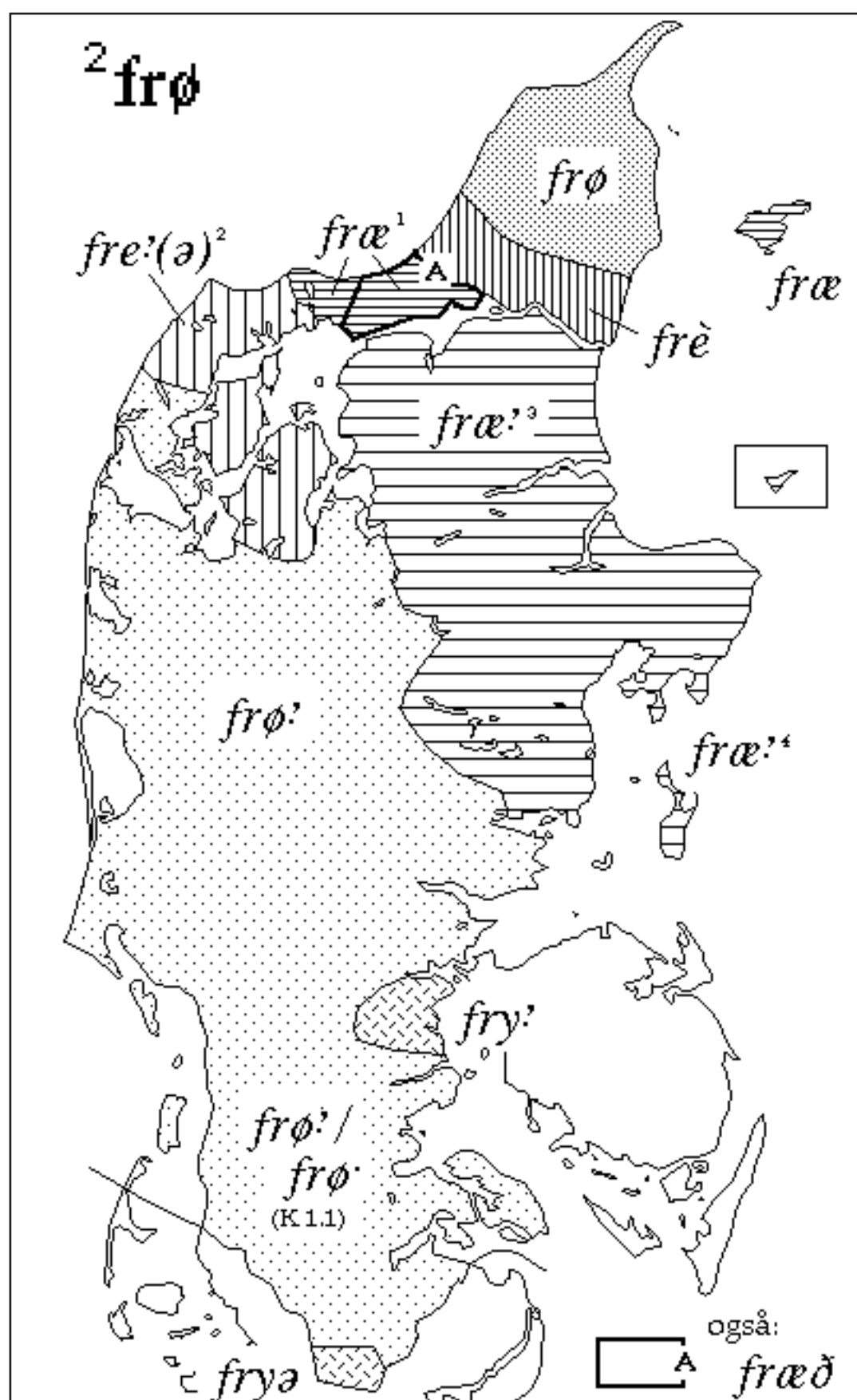

Figur 11

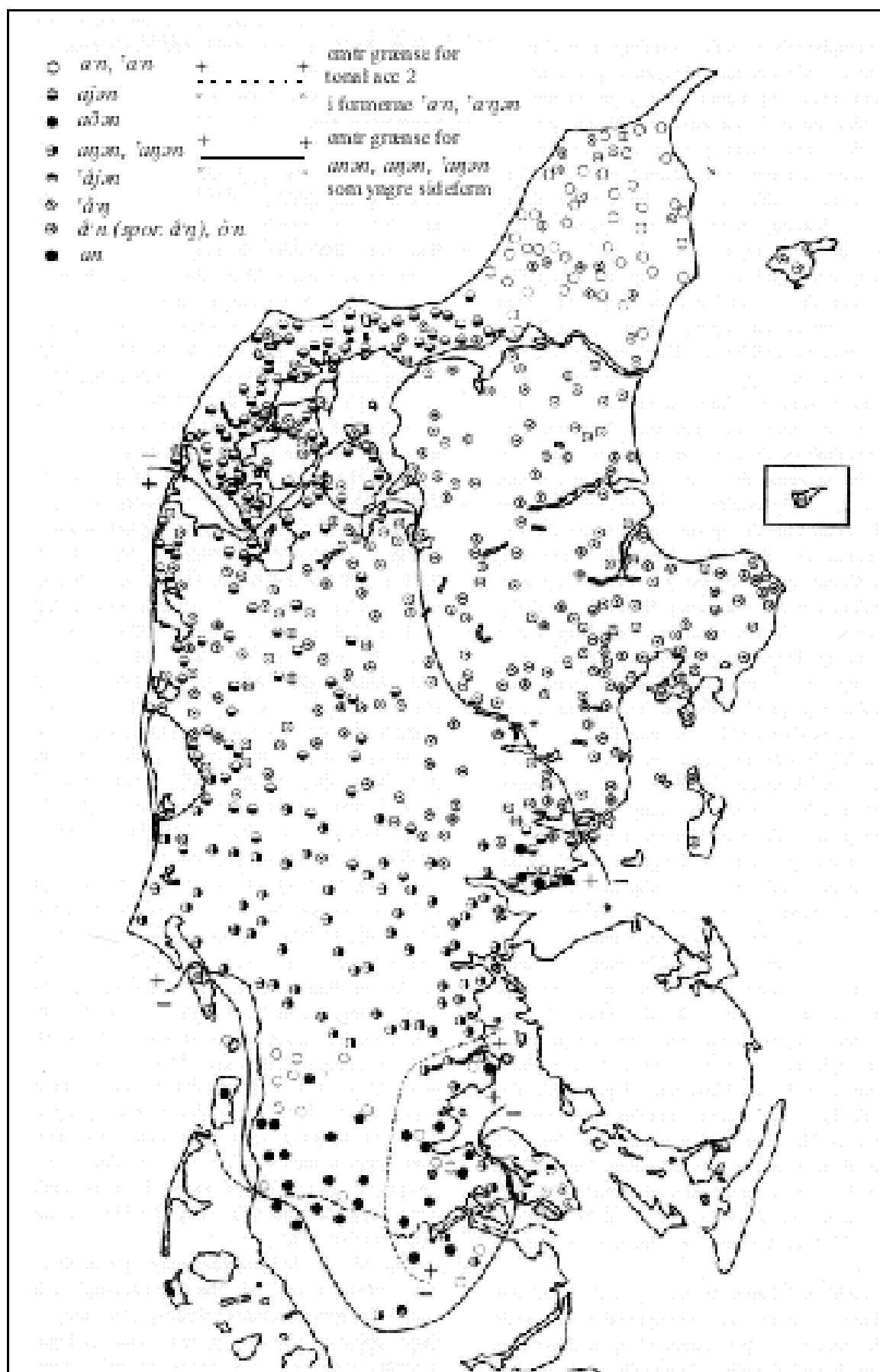
⁴ Når der ikke her (eller nedenfor om spaltekortene) kan gives et helt præcist tal, hænger det sammen med, at bogstav A først ved årsskiftet 1997-98 vil være fuldt omarbejdet fra 1970'er-versionen. Jf. Ord&Sag 1996 s.3.

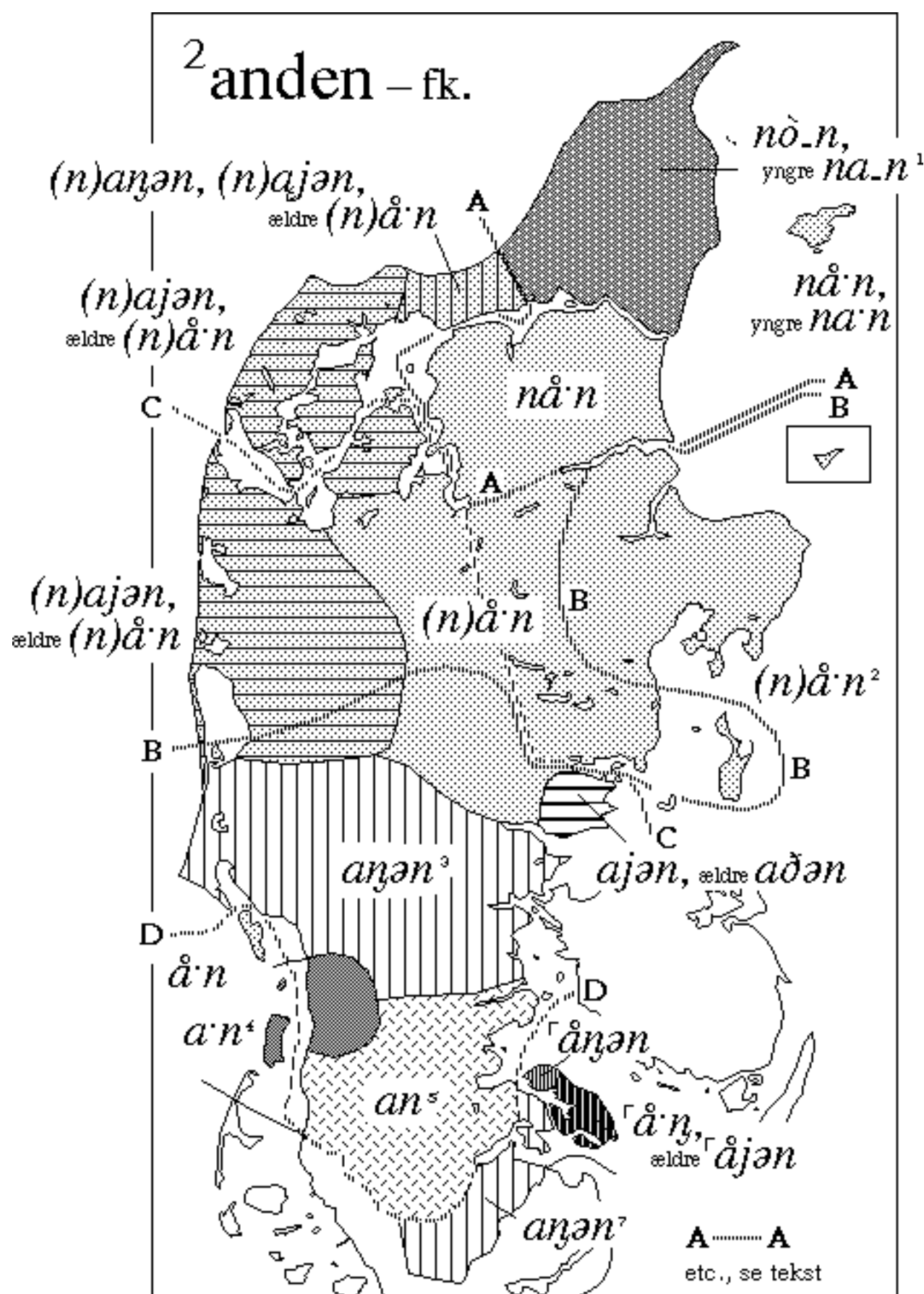
Figur 12

Figur 13

Figur 14. Det tofarvede tryk fra 70'er-versionen er her gengivet i sort-hvid.

Figur 15.

fang – med det ene sigte at gøre udtaleangivelserne mere overskuelige for læsere uden specielle forudsætninger. Og nu, hvor mere og mere taler for en elektronisk publicering i stedet for trykning, kan vi såmænd godt fortryde at vi ikke har benyttet kortløsningen i endnu flere tilfælde – i stedet for snedigt kombinerede henvisninger til atlasdelen som dem i fig. 8. Elektronisk oplagring koster jo ikke en brøkdel af prisen på et trykt helsideskort!

IV.

Nu til en indvending vi nok vil møde i forbindelse med Jysk Ordbogs udtalekort: Hvorfor bruge kort med fladeskraving (eller i den kommende skærmversion: farvedækkede flader)? Hvorfor ikke vha. figurer på kortene vise hvert enkelt punkt hvorfra ordbogen har den ene eller anden udtale belagt? Sådan som det ses i *Deutscher Wortatlas* (1951 ff.) og *The Linguistic Atlas of England* (1978). Og sådan som også Jysk Ordbog selv begyndte på det – i de fire prøvehæfter udsendt i 70'erne.⁵

Sporskiftet lader sig bedst forklare hvis vi ser på et konkret tilfælde. I fig. 14–15 ses hhv. 70'er- og 90'er-udgaven af udtalekort over ordet *anden* (i f.eks. “en anden gang”): punktkort contra fladekort. De to typer virker nogenlunde ens for egne hvor mange kilder oplyser en og samme udtale, for i de områder kommer punktkortets mange ens småfigurer næsten til at ligne en skraving – lidt forskellig fra den i andre homogene områder. Se f.eks. Midtøstjylland, eller Sydjylland mellem Esbjerg og Kolding. Men hvor kilderne tynder ud eller udtaler sig modstridende, bliver brugeren ladet i stikken.

Det gælder blandingsområder som Vendsyssel, Nordvestjylland og Midtvestjylland i fig. 14. Hvordan skal læseren fortolke blandingen af tegn her: Bruger de dialekttalende to udtaler i flæng? Er den ene udtale ældre, men ved at blive fortrængt af den anden? Skyldes isolerede opgivelser af en udtale (som den enlige cirkel med prik syd for Ringkøbing fjord) at den pågældende kilde (eller vedkommendes forældre)

⁵ Jf. Jysk Ordbog bd. I hæfte 1-4 (omfattende A-ankel), 1970-79. Redaktionsprincipperne i denne 70'er-version er siden revideret og bogstav A omarbejdet (som nævnt i note 3).

har taget udtalen med sig andetsteds fra? Og hvad med de bare pletter midt i Sydslesvig, hvor der åbenbart ikke har foreligget sikre oplysninger? Skal læseren forestille sig at dette område udtalemæssigt danner grænse, eller mon det i virkeligheden dækkes af den udtale der er så massivt belagt fra naboegnen mod nordvest?

Kun en fagmand – med kendskab til den enkelte kildes identitet, alder, baggrund etc. – har den ringeste chance for at vurdere sådanne spørgsmål. Af sådanne fagfolk er der maksimalt et dusin her i landet, hvoraf de tre sidder og redigerer Jysk Ordbog og resten har let adgang til vore samlinger, hvis de vil drøfte detailproblemer omkring udtalen af jyske ord. På den baggrund synes det rimeligt, at redaktionen især varetager de mange almindelige læses interesser, når der tegnes udtalekort. Tager vi vor publiceringsopgave alvorligt, må vi *fortolke* kilderne i stedet for at *viderebringe* rub og stub.

Men så er fladekort jo også den rigtige løsning, for de herpå trukne grænser er jo netop resultatet af fortolkning. Usikre kilder er på forhånd siet fra og har ingen indflydelse haft på grænsedragningen. Klare grænser har erstattet de smalle blandings- eller overgangsområder, der snarere er reglen end undtagelsen, hvor forskellige udtaler støder sammen. Til vurderingen af kildemæssigt tyndt belagte områder har vi inddraget viden om grænseforløb i beslægtede tilfælde. Områder med reel formblanding er så vidt muligt forsynet med oplysning om formernes alders- eller brugsforskel. Resultatet af alle sådanne fortolkninger, som det foreligger i fig. 15, skønner vi rimeligt oplysende for en normal-læser – og rimeligt overskueligt, når man erindrer at skraveringerne på skærmen vil blive erstattet af klare farver.⁶

I princippet er det muligt at kombinere flade- og figurkort så man på en gang præsenterer kilderne og fortolker dem, sådan som det ses i Deutscher Wortatlas og The Linguistic Atlas of England. Men denne løsning er meget pladskrævende, og på kort i Jysk Ordbogs format vil le overskueligheden gå tabt.

⁶ Linjerne på kortet henviser ligesom notetallene til detaljer som omtales i den redaktionelle tekst. A-A er således sydgrænse for at ordet i overvejende grad starter med *n-* (opr. overtrukket fra et foranstående *en* eller *den*); B-B markerer hvor langt sydpå dette fænomen overhovedet træffes som sideform. Disse iørefaldende forhold er dog allerede signaleret i kortets lydformer med *n-* og *(n)-*, hvorimod de i 70'-versionen kun blev omtalt i teksten.

V.

Den sidste type kort vi bruger i ordbogen, er de såkaldte **spaltekort** – holdt i et lille format og planlagt indfældet i tekstspalterne, dengang vi endnu troede på publicering i bogform. De skal nemlig ikke rumme

Figur 16

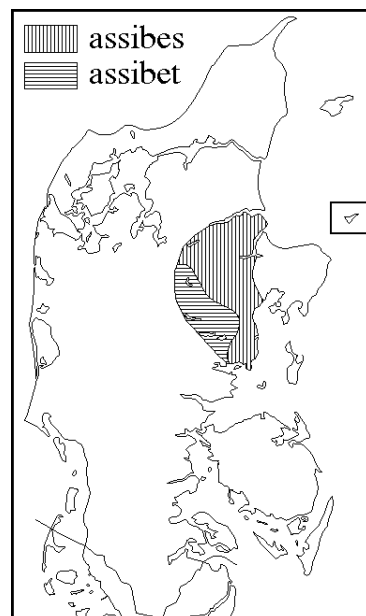
megen information: almindeligvis skal de kun vise i hvilken del af Jylland et ord, en betydning eller et fast udtryk er almindelig udbredt, og hvorfra det er mere spredt afhjemlet.⁷ Disse to dækningsgrader angives med udfyldning hhv. skravering, jf. fig. 16. Kun i sjældne tilfælde, f.eks. ved adjektivet *assibes* (= ivrig, forhippet), bruges et spaltekort til også at vise fordelingen af et par hovedformer af ordet (medens udtalen af disse meddeles i ordbogens tekst). Jf. fig. 17 – der ligesom forrige figur er gengivet i naturlig størrelse.

Spaltekortene er langt de hyppigst forekommende i Jysk Ordbog: ca. 180 alene i bogstav A. Ved at anvende dem sikrer vi os at

den almindelige læser, for så vidt angår alle ægte dialektale ord, betydninger og udtryk, med et enkelt blik informeres om det centrale udbredelsesområde. Han behøver ikke først give sig i kast med ordbogens tekst og derpå slå Ommers (og andre områdebetegnelser fra teksten) efter i atlasdelen – eller på skærmen: “klikke” sig frem til en forklaring. De små udbredelseskort er hurtigt aflæst – og for os: lette at tegne.

Atlasdelens typekort, de helsides udtalekort, de små udbredelseskort i spalten – allesammen er de med til af aflaste en ordbogstekst, der ellers var druknet i detaljer.

Kort og godt.

Figur 17

⁷ Ideen har vi fra en række andre opslagsværker, f.eks. Roger Peterson (m.fl.): Europas Fugle (hvor det er fuglenes yngleområder, der markeres med fladefarver på små Europakort).